

A CSALÁD- ÉS GYERMEKKORTÖRTÉNETI KUTATÁSOK ÚJABB FEJLEMÉNYEI

A neveléstörténet hagyományos rendszerében helyet kérő család- és gyermekkortörténet sokszor egymással is polemizáló irányzatai egyre ismertebbé válnak a hazai szakmai körökben is. Végre megjelent Aries francia történész programadó tanulmánya, amely évtizedekkel ezelőtt e kutatási téma kiindulópontjává vált.¹ A modern családszociológiai kutatások nézőpontjához szükséges társadalomtörténeti áttekintéshez Somlai Péter² néhány családtörténeti alapmunkát is felhasznált.

A külföldi szakirodalom vizsgálata azt mutatja, hogy a család- és gyermekkortörténet kutatása — értelemszerűen — párhuzamosan folyik, noha a nagyobb tudománytörténeti háttérrel bíró családtörténeti, ill. szociológiai kutatások túlsúlya néha megfigyelhető. A szakirodalomban élesen ütköző tudományos nézetek együttélését láthatjuk. Linda A. Pollock egy egész könyvet³ szentelt pl. annak, hogy alapjaiban cáfolja meg Aries gyermekkortörténeti tételeit, és pont az ellenkező megállapításra jusson, mint a francia történész. Tömören fogalmazva, Aries a történelmi változásokra reagáló képződménynek tartja a családot, történetileg elemzi a gyermekszemlélet alakulását, a nevelést; Pollock viszont úgy találja, hogy a gyermekkel kapcsolatos szülői magatartás sokkal kevésbé kitett a változásoknak, mint Aries jelezte.

E két álláspont közé felsorakozó kutatók vitái jelentik ma a család- és gyermekkortörténet leglényegesebb vonulatát. Aries érveinek továbbvivői a szülői magatartás, a nevelés történeti értelmezését a kultúra változásaiban, a gazdaság alakulásában próbálják tetten érni. A Pollock képviselte nézetrendszer a szülői attitűdben, a családdal kapcsolatos felfogásban egy szo-

¹Ph. Aries: A gyermek és a családi élet az ancien regime korában. In: Ph. Aries: Gyermek, család, halál. Budapest, 1987. Gondolat K. 7–318.

²Somlai Péter: Konfliktus és megértés. Budapest, 1986. Gondolat K. Az irodalomjegyzék idézi Michael Anderson és Edward Shorter munkáit.

³Linda A. Pollock: Forgotten children. Parent-child relations from 1500 to 1900. Cambridge, 1983. University Press.

cio-biológiai megközelítést igyekszik elfogadtatni.⁴ Egy korábbi munkám⁵ forrásait is felhasználva e két nézőpontot képviselő történészek tanulmányait igyekszem bemutatni.

Azok a munkák, amelyek a családtörténet felől közelítenek a gyermekkortörténet felé, többségükben a történeti változásokat tükröző gyermekfellegősről tanúskodnak. Nincs szükség mély történeti elemzésre ahhoz, hogy észrevegyük, a család más és más formában jelenik meg egy-egy korszakban. Tanulmányok sokasága azonban alapos történeti vizsgálódással igyekezett megmutatni, hogy a gazdasági változások milyen, az adott korban élő családok életét befolyásoló tényezővé váltak.⁶ E történészek gondolatmenete szerint a megváltozott gazdasági környezet (pl. a családi termelési egységek felbomlása, a mezőgazdasági-ipari tevékenység arányának megváltozása) a gyermekkel kapcsolatos viselkedésben, felfogásban is tükröződött: a családi kapcsolatoknak a gazdasági kényszer hatására bekövetkezett átalakulása, lazulása megváltoztatta a gyerekek családon belüli helyzetét is. A történészek egy része szerint az ipari forradalom hozta a legnagyobb változást a családok — és bennük a gyerekek — életében. Egyre több kutató azonban azt a feltételezést fogadja el, hogy az ipari forradalomnak tulajdonított megváltozott családszerkezet már az előző századokban is létezett,⁷ folytonosságot azonban nem látnak a látszólag azonos felépítésű korai kiscsalád és a modern nukleáris család között.

Már Aries is utalt arra, hogy a család által a középkorban ellátott funkciókat lassan a különböző állami hivatalok, szervezetek vették át.⁸ Ezt a tényt is a kutatók egy része a gazdasági változásokkal hozta összefüggésbe. A család funkcióinak csökkenésével magyarázta Aries a családi intimitás, befelé fordulás térhódítását. Más szerzők is úgy találják, hogy amikor a család megszűnik termelési egység lenni, fő feladata a gyermeknevelés marad.⁹ A gyermekkel való nagyobb törődés, iskoláztatásuk gondosabb megszerve-

⁴L. bővebben: S. Ryan Johansson: Centuries of Childhood — Centuries of Parenting Philippe Aries and the Modernization of Privileged Infancy. = Journal of Family History, 1987. vol. 12. no. 4. 345.

⁵Szabolcs Éva: Gyermekkortörténet — családtörténet. = Pedagógiai Szemle, 1986/4. sz.

⁶Pl. Michael Anderson: Approaches to the History of the Western Family. McMillan, London, 1980; David Gaunt: Rural Household Organisation and Inheritance in Northern Europe. = Journal of Family History, 1987. vol. 12. nos 1—3.

⁷Pl. D. Merlily: Medieval Households. Cambridge, M.A. 1985. Harvard University Press.

⁸Aries: i. m. 198. és 306.

⁹C. Degler: At Odds: Women and the Family in America from the Revolution to the Present. 1980. Oxford University Press. Idézi: Tamra Hareven: Family History at the Crossroads = Journal of Family History 1987. vol. 12. nos. 1—3.

zése, jólétük és jövőjük fokozott szem előtt tartása tehát e történészek szerint az emberi élet egyéb — elsősorban gazdasági — szféráinak változásából következett.

A történeti változások hatására alakuló család- és gyermekfelfogás sok történész szerint hasonló a különböző társadalmi rétegekben. Aries kutatásai kizárólag a francia arisztokrácia és polgárság mentalitását világították meg, a társadalmi osztályonkénti, rétegenkénti vizsgálat azóta sem terjedt el. A differenciált elemzéshez szükséges forrásanyagok megítélésében is eltérőek a vélemények. Ez mutatkozik meg az egyik legelterjedtebb módszer, a különböző korok demográfiai mutatóinak elemzésekor is. A demográfiai adatok ugyanis felhasználhatók annak bizonyítására, hogy korszakonként (és társadalmi osztályonként) változott a gyermekkel kapcsolatos viselkedés, de ezek az adatok azt a nézetet is alátámaszthatják, hogy hasonló a gyermekkel szembeni attitűd a különböző korszakokban!

Hogyan támaszthatják alá a demográfiai adatok azt a vélekedést, hogy a gazdasági-társadalmi változások velejárója a változó család- és gyermekkép?

A leggyakrabban használt demográfiai mutató a csecsemő- és gyermekhalandóság. Már Aries is utalt olyan demográfiai tendenciákra, amelyeket később más kutatók számszerű adatokkal is igyekeztek bizonyítani. Összefüggés figyelhető meg pl. a gyerekhalandóság csökkenése és a termékenységi mutatók között. A gazdasági változások hatására bekövetkező attitűdváltozás, amely fokozottabb odafigyelést jelentett a gyermekre, azt eredményezte, hogy a megszületett gyerekeknek nagyobb esélyük volt az életben maradásra. Ahogy a szülőkhöz tudatosodott ez az örömdetes tény, úgy törekedtek egyre kevesebb gyermeket nemzeni.¹⁰ Ez a változás Aries szerint azt jelentette, hogy a 17–18. századtól a közép- és felső osztályokban megszületett gyerekek egyformán fontossá váltak szüleiknek és megszűnt az elsőszülöttek évszázados — elsősorban gazdasági okokra visszavezethető — privilégiuma. Számadatokkal támasztotta alá ezt az érvelést Johansson már idézett munkája: a 16–19. századok között az európai uralkodó osztályok csecsemő- és gyermekhalandóságát vizsgálva úgy találta, hogy nem indokolt annak magas aránya (pl. 246/1000 a 17. században). Abból a következtetésből kiindulva, hogy a felsőbb osztályok táplálkozási lehetőségei, életkörülményei nem indokolták az ilyen arányú csecsemőhalandóságot, Johansson azt a hipotézist állította fel, hogy a szülők tudatosan nem törekedtek minden utódjuk életben tartására.¹¹ Paradox mó-

¹⁰Aries gondolatmenetét értelmezi Johansson: i. m. 348–349.

¹¹Johansson: i. m. 355.

don tehát a születésszabályozásnak ez az ősi, kegyetlen módja éppen a gyerekek egy részének érzelmileg és anyagilag jobb körülményeit volt hivatva megteremteni a premodern Európában — ha elfogadjuk e hipotézist, amely Aries elképzeléseit is alátámasztja. Nyilvánvaló azonban, hogy nem tekinthető lezártnak ez a kutatási vonal, és a csecsemő- és gyermekhalandóság mutatóinak vizsgálata más megközelítést is adhatja a témának.

Gyakori forrás a család- és gyermekkortörténettel foglalkozók számára a visszaemlékezések, naplók, önéletrajzok sokasága. Ezek tanulmányozása elvileg lehetővé teszi, hogy az osztály-, etnikai, regionális stb. különbségek megjelenjenek a családra, gyermekképre vonatkozó következtetésekből.¹² Itt azonban számolni kell azzal, hogy a visszaemlékezők nem képviselik egy adott kor teljes társadalmi rétegződését. E források érvényessége behatárolt tehát, elsősorban a felső és középosztályokra korlátozódik.¹³ Céljuk nem kimondottan a családot, gyermekkort érintő történeti változások bemutatása, elemzése, hanem annak dokumentálása, hogy egyáltalán léteznek írott források e téma történeti vizsgálatához.

Az ilyen típusú gyűjtemények komoly szakmai kritikákat is kapnak, mert sok történész felületes, leegyszerűsítő forráskezelést vél felfedezni a visszaemlékezések, naplók felhasználásában. Egy elemző tanulmány pl. azért nem tartotta jónak Burnett idézett munkáját, mert — bár elsődleges forrásokat kutatott fel — következtetéseit mégsem ezekből vonta le, hanem a szükséges magyarázatokon, kiegészítéseken túlmenően egyéb feldolgozásokra támaszkodott: a naplókat képtelen volt történeti forrásként használni.¹⁴

Forráserértékűnek tekintik a család- és gyermekkortörténet egyes kutatói az "oral history" irányzat képviselte kutatást, amely szóbeli visszaemlékezések nyomán próbál következtetésekre jutni a gyermekkor történeti értelmezésével kapcsolatban. Az ezeken alapuló kutatások jellegüknél fogva nem lehetnek olyan széles spektrumúak, mint az évszázadokat átívelő statisztikai mutatók vagy a naplók, írott följegyzések sorozata. Szisztematikus kutatási rendszert alkotva azonban jelezhetnek olyan történeti tendenciákat, amelyek a család- és gyermekkortörténet más forrásokból merítő vizsgálódásaival együtt adják meg egy-egy kor család- és gyermekképét.

¹²Pl. John Burnett: *Destiny Obscure: Autobiographies of Childhood, Education and the Family from the 1820s to the 1920s* — Allen Lane, London, 1982. Penguin Books.

¹³A munkások visszaemlékezéseit, önéletírásait összegyűjtő következő munka inkább a szabályt erősítő kivétel: David Vincent: *Bread, Knowledge and Freedom: A Study of Nineteenth Century Working Class Autobiography* — London, 1981.

¹⁴Harvey J. Graff: *The History of Childhood and Youth: Beyond Infancy? = History of Education Quarterly*, 1986. vol. 26. no. 1. 95—109.

Egy ilyen szóbeli forrásokon alapuló kutatást ír le John Bradshaw, aki egy angliai bányászfaluban a 20. század elején eltöltött gyermekkoráról kérdezett 14 interjúalanyt.¹⁵ Egy ilyen kis minta alapján levonható következtetések érvényességét sokan vitatják, mégis fel tud mutatni a szerző olyan gondolatokat, amelyeknek más forrásokkal való összevetése az adott kor és társadalmi réteg család- és gyermekképeinek jobb megismeréséhez hozzájárulhat. Kiderült az interjúkból pl., hogy az iskoláról nemigen beszéltek a megkérdezettek, csak ha erre külön megkérték őket. A szerző következtetése: mivel interjúalanyai mind nehéz gazdasági körülmények között nőttek fel, gyermekkorukból is az erre vonatkozó élményeket idézték fel elsősorban. Az iskoláztatásban nem láttak olyan tényezőt, amely anyagi helyzetük jobbra fordulását segítette volna, ezért az iskolával kapcsolatos élményeiket sem nagyon őrizték meg.

A történeti változásokkal együtt alakuló család- és gyermekfelfogás kutatásának egy további szála azt próbálja nyomon követni, hogy létezik-e és fontos-e az a különbség, amely a családról, gyermekről, gyermekkorról alkotott kép és a velük kapcsolatos viselkedés között van. A gyermekkel szembeni attitűd ugyanis nem biztos, hogy a gyermekkel kapcsolatos tettekben, viselkedésben is megnyilvánul. E két dolog biztos elkülönítése fontos tisztázandó kérdés, noha nagyon nehéz. A szavak és a gondolatok között az évszázadok során e téren is sokszor létező eltérésre utal John Sommerville, aki könyvében kifejezetten a gyermekkel szembeni attitűdöket igyekezett vizsgálni.¹⁶ Felfogása szerint a felhasználható források is elsősorban arról tájékoztatnak, amit a felnőttek gondoltak a gyerekekről, és nem arról, amit ténylegesen tettek velük.

Könyve tulajdonképpen átmenetet jelent a gyermekfelfogás történetiségét valló és a gyermekkel szembeni csaknem változatlan felnőtt hozzáállást alátámasztani igyekvő kutatók között, ezért könyvére még a Pollock fémjelezte gyermekkorkutatás tárgyalásakor is visszatérek.¹⁷

Sommerville esszé-jelleggel mutatja be, hogyan változott a gyermekkel szembeni attitűd a különböző korszakokban. A változásokat egyes eszmeáramla-

¹⁵John Bradshaw: Either Sink or Swim: An Oral History of Working Class Childhood in the Early 20th Century. In: L. Erlner-G. Erning (ed.): Conference Papers for the 1st Meeting of the International Standing Working Group for the History of Early Childhood Education. 1984. Bamberg. 11-24.

¹⁶John Sommerville: The Rise and Fall of Childhood. — Beverly Hills, London, New Delhi, 1982. Sage Publications.

¹⁷Elmarasztaló kritikát közöl a könyvről Harvey J. Graff idézett tanulmánya, 1. 14. jegyzet.

tokhoz igyekszik kötni, mentalitástörténeti nézőpontját végig megőrizve. A szintézis, amit kínál, imponáló, de — talán éppen ezért? — elnagyolt és következetlen. A történeti korokon való végigszaladás érzékelteti ugyan, hol lehetnek a csomópontok, ahol az előzőekhez képest változás állt be a gyerekekkel kapcsolatos gondolkodásban (kitüntetett szerepet tulajdonít pl. a protestantizmus eszmerendszere elterjedésének), de kritériumai koronként változnak és így elemzése széttöredezik. Egyik ismétlődő elemzési kritériuma az adott korszak jövő-orientáltsága. Úgy látja, minél inkább foglalkoztat egy generációt a jövő kérdése (gazdasági, társadalmi szinten), annál inkább fontossá válik számára gyermekei sorsa.¹⁸ Ezt a gondolatot azonban nem részletezi, a megállapítás semmiféle tudományos alátámasztást nem kap. Hasonló sorsra jut több nagyszerű meglátása is. A téma klasszikus kutatóival egyetértésben ő is korszakos változásként értékeli a gyermekkortörténetben a 18. századot. Az az eredeti gondolata azonban, hogy a gyermek személyiségének elfogadása, tiszteletben tartása, sőt, bizonyos fokú glorifikálása nemcsak pozitív irányba változtatta meg a gyerekek életét,¹⁹ szintén nem kap hangsúlyt és elsikkad a kronologikus kifejtésben.

Az idézett munkák mindössze érzékeltetni tudták a család- és gyermekortörténet hatalmasra duzzadt szakirodalmának egy irányzatát. A kutatások másik vonulata, amely a vitákat kiváltva további munkára serkentette és serkenti a kutatókat, azt próbálja bizonyítani, hogy a családdal, gyermekkorral kapcsolatos nézetek korántsem függnék annyira a történelem egyéb szféráinak változásaitól, mint gondolnánk. Időrendben haladva mindenképpen Linda Pollock említett munkája indította el ezt a kutatási irányt. Forrásait tekintve is ő volt az, aki kiszélesítette a család- és gyermekortörténet addigra kialakult horizontját és a korabeli naplókra, önéletírásokra támaszkodva fejtette ki álláspontját. A vele polemizáló történészek azután maguk is ilyen típusú forrásokhoz nyúltak ellenérveik felsorakoztatásakor.

Annak ellenére, hogy Pollock nézeteit a történészek többségükben elutasították, érdemes megnézni, mi módon jutott el odáig, hogy elfogadhatatlannak tartsa Aries és a nyomdokain haladó kutatók álláspontját. Pollock úgy gondolja, hogy a gyermekkor 16—17. századi fogalmának kialakulására felhozott érvek (gyermekruhák, gyermekjátékok megjelenése, a gyermekhalandóság csökkenése; a gyermeki személyiség megjelenítése a művészetekben, a család-szerkezet átalakulása a kapitalizmus korában stb.) mind másodlagos források-

¹⁸Sommerville: i. m. 10.

¹⁹Uo. 120.

kon alapulnak.²⁰ Szerinte az evolúciós gyermekszemlélet ellenkezik a szocio-biológia és a józan ész alapján álló elgondolásokkal. Pollock a kultúráktól független univerzális gyermeknevelési célokra hivatkozik, mint bármely társadalom fennmaradási parancsolataira. Ezek: fizikai túlélés, a gyermek egészsége; a gyerek viselkedésének fejlesztése a gazdasági önállóságra képessé tételben és bizonyos kulturális értékek (pl. intellektuális teljesítmény, vallásos áhítat) elfogadása érdekében.²¹ Tétélei alátámasztására a 16–19. századi Angliában keletkezett naplók, önéletrajzokat vizsgál. Úgy találja, hogy hosszú századokon át közös ezekben a naplókban, hogy a szülők fejlődő szervezetnek, gondoskodást és támogatást igénylő, oktatást, fegyelmezést, anyagi támogatást igénylő lénynek tekintették gyermekeiket.²² Bizonyos különbségek adódtak a táplálási, érintkezési szokásokban, de összességében Pollock szerint több a hasonlóság, mint a különbség a gyermekfelfogásban a századokon keresztül. Szerinte azt kellene vizsgálniuk a történészeknek, miért van ez így, miért olyan sok az állandó elem a szülői attitűdben.²³

Áttekintésem első részében utaltam a demográfiai mutatók forrásértékére. Pollock is alkalmazza ezeket állítása bizonyítására. Az általa használt adatok természetesen nem biztos, hogy egyeznek olyan kutatók forrásaival, akik pl. a gyermekhalandóság mutatóit más hipotézisek alátámasztására használták fel. Pollock szerint az általa összegyűjtött adatok²⁴ nem mutatnak nagy eltérést a különböző történelmi periódusokban, vagyis — vonja le a következtetést — a szülők évszázadokon át biológiailag programozott vágyát, hogy utódjaikat életben tartsák, ezek a számok is alátámasztják.

A demográfiai adatok forrásként való értelmezésében szkeptikus álláspontot képvisel Sommerville. Szerinte a gyermekkel kapcsolatos attitűdök és pl. az élveszületések száma közötti összefüggés nem alkalmas semmilyen következtetés levonására, pontosabban olyan sokváltozós folyamatról van szó, amely a születésszabályozás, a gyermekhalandóság és az élveszületések mutatóit bármely hipotézis bizonyítására alkalmassá teszi. Ha a csecsemőhalandóság, az élveszületések adataiból indulunk ki, ezek számarányából például arra szoktak következtetni, hogy a szülők mennyire akarták vagy nem akarták a gyerekeket, és ezt jelzésértékűnek fogadják el a gyerekekkel szembeni attitűd mi-

²⁰Pollock: i. m. 28–32.

²¹Uo. 39.

²²Uo. 91.

²³Uo. 271. Ez a gondolat felmerül Sommerville idézett könyvében is (7–8.).

²⁴Uo. 51.

lyenségét illetően. Ha viszont a gyermekkel kapcsolatos attitűdöket adottnak vesszük egy-egy korban, akkor rögtön másképp értelmezhetők ezek az adatok: ha emelkedő tendenciát mutat a gyermekhalandóság, ezt a születésszabályozás egyik korai formájaként szokták értelmezni; ha csökken, akkor a szülők gazdasági teherbírásának növekedését is jelezheti.²⁵ Sokkal kiérleltebb, a lehetséges változókat együttesen számba vevő forráselemzésre van tehát szükség ahhoz, hogy a demográfiai adatok a gyermekkortörténet érvényes és megbízható forrásaivá váljanak.

A gyermekkor történeti kontinuitását valló Pollock nézetei szinte egyértelmű elutasításra találtak kutatótársai körében. Van egy pont azonban, ahol részlegesen, mintegy a józan ész alapján, elfogadható az álláspontja; természetesen igaz az, hogy a történelem folyamán az újszülötteket, csecsemőket soha nem tekintették a felnőttekhez hasonló lényeknek. A Pollock által említett biológiai nézőpont alapján valamilyen állandóság végigkövethető a szülő–csecsemő kapcsolatban.²⁶ Csakhogy Pollock — ellentétben a téma legtöbb kutatójával — nem tesz különbséget a csecsemő- és gyermekkor között! A gyermekfelfogásban az évszázadok során bekövetkezett változások legtöbbje ugyanis a 6-7 éves kort betöltött gyerekeket érintette. Aries alapmunkája is gondot fordított e különbségtétel nyomon követésére.

Pszichohistória és gyermekkortörténet

Az ún. pszichohistóriai irányzat a pszichoanalízis néhány törvényszerűsége alapján próbálja magyarázni a gyermekkel kapcsolatos felnőtt viselkedéseket a történelem folyamán.

Ez az irányzat kezdettől fogva gyanakvást keltett a történészekben; még azokban is, akik a szülői viselkedést nem kizárólag a történelem termékének tartották.²⁷ A pszichológiai és pszichoanalitikai kategóriákból való kiindulást áltudományos, történetietlen, sokszor komolytalan vállalkozásnak tekintették, amely a történeti elemzéssel szembeni kívánalmaknak nem tesz eleget.

Érdeemes megnézni azonban, milyen módszerrel dolgozik a gyermekkortörténet esetében a pszichohistória. Művelői egyformán jártasnak vallják magukat

²⁵Sommerville: i. m. 9.

²⁶W. W. Cutler: Continuity and Discontinuity in the History of Childhood and Family: a Reappraisal. = History of Education Quarterly, 1986. vol. 26. no. 3. 395–406.

²⁷Michael Anderson gazdaságtörténész elmarasztaló megnyilatkozásait idézi Joan Simon: Interpretations of the State of Childhood in Early Modern Europe — in: 1st Meeting of the International Standing Working Group for the History of Early Childhood Education — Bamberg, 1984. 221.

a pszichoanalízis és a történelem tudományában, így feltételezhetjük, hogy meglátásaik relevánsak lehetnek a gyermekkortörténet tárgyában — ami természetesen nem jelenti azt, hogy tévedhetetlenek. A kritikai észrevételeknek azonban a tények ismeretén kell alapulniuk.

A gyermek—szülő, a gyermek—felnőtt kapcsolat nemcsak történetileg, hanem pszichológiailag is meghatározott — ennek az evidenciának a kifejtése és elméletbe foglalása jelenti a Lloyd deMause nevével fémjelezhető gyermekkortörténeti irányzatot. Megjegyzendő, hogy ez a felfogás része és fontos alkotóeleme egy olyan történelemszemléletnek, amely az emberi pszichét, az emberek közötti pszichés kapcsolatot tekinti a történelem fő mozgatórugójának. Ez a szemlélet tudatosan vállalja a környezeti és gazdasági tényezők történelemformáló szerepét elsődlegesen hangsúlyozó felfogással szembeni fellépést. Nem ért egyet azzal, hogy az egyén érzelmi élete mindössze a történelem "mellékterméke",²⁸ sőt követői úgy gondolják, hogy az egyén érzelmei adják a történelmi változás lényegi forrásait. Hivatkozásuk Hegelre szintén egy idealista történelemfelfogást sejtet.²⁹ A markáns pszichoanalitikai szemlélet azonban további specifikumokat hordoz magában.

Hagyományosnak nevezik azt az értelmezést, amely a személyiségnek és a családnak a történeti és környezeti változásokhoz való alkalmazkodását tartja lényegesnek.³⁰ Ezzel szemben a pszichohistóriai szemlélet szerint a történeti változások fő kiindulópontja az emberek közötti kapcsolat, ezen belül is a generációk közötti kapcsolat.³¹ E kontaktus alakítja leginkább a személyiséget, különösen a gyermekkorban. A gyermeknevelés (szülő—gyermek kapcsolat) az alapja tehát minden történeti változásnak.³² Az így értelmezett történeti fejlődés kiindulópontja az egymást követő szülői generációknak az a regressziós képessége, hogy gyermekkorukat újra átéljék, és gyermekkori szorongásaikat jobban feldolgozzák, mint saját gyermeki életükben. Hasonló ez a pszichoanalízis folyamatához: ott is adott a gyermekkori szorongások újraátélésének lehetősége.³³ Hogyan történik mindez?

²⁸Glenn Davis: *Childhood and History in America* — The Psychohistory Press, New York, 1976. 14.

²⁹Lloyd deMause: *The Independence of Psychohistory*. In: deMause (ed.): *The New Psychohistory* — The Psychohistory Press, New York, 1975. 12.

³⁰Glenn Davis: i. m. 16.

³¹Lloyd deMause: i. m. 12.

³²Glenn Davis: i. m. 14.

³³Lloyd deMause: *The Evolution of Childhood*. — In: deMause (ed.): *The History of Childhood* — The Psychohistory Press, New York, 1974. 3.

DeMause abból indult ki, hogy három fő reakciója lehet a szülőnek, amikor gyermekei igényeivel találja magát szemben.

1. A szülő a gyermeket saját tudatalattijának kivetítésére használja fel. Ez a projekciós eljárás nyilvánul meg az eredendő bűn fogalmában is, amelynek értelmében az újszülött úgy jön világra, hogy "a bűn foltjaival és szennyével van tele". Hosszú századokon át nem kérdőjelezték meg a felnőttek ezt a vélekedést. A szülők kivetített érzései jelennek meg az elcserélt gyermekkel kapcsolatos elképzelésekben is: ha egy gyermek sokat sírt, igényeit a felnőttek számára kellemetlenül juttatta érvényre, akkor rásütötték az elcserélt gyermek bélyegét, így háritva el a gyermekkel kapcsolatos problémák, konfliktusok vállalását. A századokon át dívó szoros pólyázást is e reagálási mód termékeként értelmezték a pszichohistória művelői. A gyermek (vagyis a szülő!) veszélyes, ördögi, bűnös érzelmeknek, behatásoknak van kitéve, ezért a legszorosabb felügyelet (lásd pólyázás) alatt kell tartani. A pólyából kinőtt gyermekekkel szembeni projekciós reagálást — hasonló okokból — folytatni kellett; az ijesztgetés igen változatos módjai a példái ennek. A büntető figurák megszemélyesítésének igénye kezdetben a valláshoz kapcsolódott, majd a vallási kötelék lazulásával a "házi" szörnyek jöttek divatba. Hasonló céllal vitték a gyermekeket nyilvános kivégzésekre, szembe-sítették őket holttestekkel, sőt gyakran kényszerítették őket — a gyermekek minden ellenkezése ellenére — a holttest megérintésére. Számos ilyen középkori példát sorol fel DeMause, és értelmezése szerint ezek mind a felnőtt indulatok, élmények, érzelmek kivetítései.³⁴

A projektív szülői reagálásmóddal sajátosan értelmezhetőek olyan fontos, a gyermekneveléssel kapcsolatos ténykedések, mint pl. a szobatisztaságra szoktatás. DeMause szerint a 18. század előtt korai szobatisztaságra szoktatásról nem beszélhetünk. Ebben az időszakban nem a gyermek anyagcseretermékein való uralkodásra szoktatás volt a fontos a felnőttek számára, hanem pusztán ezek "minőségének" állandó figyelemmel kísérése. A források folyamatosan beöntésekről tudósítanak: ezekkel űzik ki a gyermekből a gonoszt, a démonit.³⁵ DeMause szerint a szülői figyelem lassacskán, a 18. századtól fordult a korai szobatisztaságra nevelés felé, addig ismeretlen érzelmi töltéssel. Új és pszichológiailag magasabb rendű tevékenység volt a kisgyermek aka-

³⁴Uo. 6—18.

³⁵David Hunt: Parents and Children in the History. The Psychology of Family Life in Early Modern France — Basic Books, New York, 1970. 144.

ratával való birkózás. A szülői törődés erősségének mértékét kezdte jelenteni a minél korábbi szobatisztaságra nevelés.³⁶

Projektív reagálásként értelmezik a pszichohistória elkötelezettjei az újszülöttek megölésének évszázados gyakorlatát, a szoptatósdada intézményét, a gyermekek idegen házakban való inaskodását, apródszerepét is, amely mind eltávolította a szülő közeléből a gyermeket.

Az újszülöttek megölését ősi születésszabályozási módszerként értelmezték eddig a történészek.³⁷ Ezt az értelmezést nem teljesen elvetve, de pszichoanalitikai szempontokkal kiegészítve deMause ezt a gyakorlatot is elhárító mechanizmusként írja le. Ez a megközelítés nem a gyermekekkel szembeni ellenséges reagálást látja, hanem "a gyermek feláldozásának szükségességét az anya saját anyjának kiengesztelése érdekében".³⁸

DeMause szerint az újszülöttek megölésének gyakorlata a projekciós védekezés szélsőséges formája. Ugyanennek az elhárítási módnak egy konszolidáltabb megnyilvánulása, amikor a szülők gyermekeiket eladják (az ókorban gyakori volt a gyermekek áruba bocsátása), hosszabb időre más családokhoz adják szolgálni, inaskodni. Ily módon a gyermekbe kivetített — jobbára negatív előjelű — tulajdonságokat, érzéseket is eltávolította magától a szülő.

2. A szülő a gyermekben saját gyermekora felnőtt figuráinak (többnyire szüleinek) helyettesét látja. Ez a reagálási mód a szülői igények kielégítésében véli felfedezni a gyermek szerepét.³⁹ Nem az a fontos, hogy a szülő mit adhat a gyermekének, hanem hogy mit kaphat tőle. "Amint megszületett, a gyerek az anya, ill. az apa saját szülője lesz, negatív vagy pozitív értelemben, teljesen elvonatkoztatva a gyermek tényleges korától" — írja deMause.⁴⁰ Ez óriási lelki teher volt a gyermek számára, hiszen olyan érzelmi biztonságot kellett nyújtania, amire nem volt képes. E gyermeki "gondoskodás" sajátos megnyilvánulási formája volt az idők folyamán, amikor a gyermek kiszolgált, ellátta szüleit, a felnőtteket. Különösen a középkori gyakorlatot tartja jó példának deMause: akkor a királyi sarjak kivételével a gyermekek valamilyen formában szolgák, apródok, inasok voltak. A gyermekmunka későbbi megjelenési formáit is az ilyen típusú szülő-gyermek kapcsolatból vezetik le a pszichohistória képviselői!⁴¹

³⁶Lloyd deMause: The Evolution... 40.

³⁷S. Ryan Johansson: Centuries of Childhood — Centuries of Parenting: Philippe Ariés and the Modernization of Privileged Infancy — Journal of Family History 1987. vol. 12. No. 4. 355.

³⁸Lloyd deMause: The Evolution... 25.

³⁹Uo. 7.

⁴⁰Uo. 18.

⁴¹Uo. 19.

A gyermek fizikai bántalmazása is összefüggésbe hozható a "gyermek mint a felnőtt igényeinek kielégítője" elvvel. Ha ugyanis a gyermek nem tud megfelelni a vele szemben támasztott elvárásoknak, pl. nem eszik, amikor a szülő szerint ennie kellene, sír, amikor azt várják tőle, hogy csöndben maradjon, akkor a szülő ezt úgy értelmezi, hogy a gyermek nem mutat szeretetet, és ezért megüti.

Az eddig említett két szülői reakálási mód sohasem tisztán jelentkezett a történelem folyamán. A kettő együttes hatása azt jelentette, hogy a gyermek egyszerre volt jó és rossz, egyszerre volt ördögi figura és egy felnőtt megismerője. A gyakorlatban ez ambivalens, ellentmondásos szülői viselkedés képében jelentkezett. DeMause úgy véli, a gyermek szerepe egyfelől az volt, hogy a szülő nyomasztó szorongásait csökkentse (ezt projekciós védekezéssel érték el a felnőttek), másfelől mint a felnőtt "védőernyője" bizonyos szülői (szeretet)igényeket kielégítsen.⁴²

3. A szülő megérti a gyermek szükségleteit és kielégítésükért tenni is tud. Ez az empátiás szülői viselkedésmód helyesen ismeri fel a gyermek igényeit és ezekre adekvát módon reagál.

Itt jelenik meg pozitív értelemben a szülők regressziós képessége, amely projekcióktól mentesen, a gyermek szükségleteit a beleélés eszközével meglátó és kielégítő módon segíti a gyermeknevelést. Ez a szülői reakálás a legfejlettebb: az idők folyamán kialakult a szülőkben az a képesség, hogy felismerjék és kielégítsék gyermekeik szükségleteit.⁴³

Az itt röviden ismertetett három szülői reakálást természetesen gazdag forrásanyaggal dokumentálva mutatja be deMause itt idézett munkáiban. E három magatartásmód variációiból épül fel a szülő-gyermek kapcsolat egyes történeti korokra jellemző rendszere. Általános alapelv, hogy minél messzebb tekintünk vissza a történelemben, annál kezdetlegesebb a gyermekgondozás színvonala, vagyis a régi korok szülői nem (eléggé) ismerték fel és nem megfelelően elégítették ki gyermekeik igényeit. Nem állíthatjuk azonban, hogy az empátiás reakció teljesen ismeretlen volt, csak nem uralta olyan mértékben a szülői gondolkodásmódot, mint a modern időkben. A mai ember számára sokszor érthetetlen, kegyetlen eljárások, mint pl. a gyermekek eladása, súlyos bántalmazása, hosszú időre történő eltávolítása a családból az empátia hiányával magyarázható deMause szerint.⁴⁴ Megfigyelhető ez azokból az

⁴²Uo. 8.

⁴³Uo. 51.

⁴⁴Uo. 8.

érvekből is, amelyeket a gyermekek verése ellen pl. a középkorban felhoz-
tak: ezek nem a gyermeket ért súlyos testi-lelki károsodás ellen emeltek
szót, hanem morális meggondolásból a verés következményeit tartották rossz-
nak.⁴⁵ Nem állíthatjuk, hogy a szülők nem szerették gyermekeiket; de a gyen-
géség jelei elsősorban akkor mutatkoztak meg, amikor a gyermek nem támasz-
tott igényeket. Ha a mai korra próbáljuk ezeket az érveket vonatkoztatni,
akkor azt látjuk, hogy ma is vannak szülők, akik bántalmazták, esetleg meg
is ölik gyermeküket, de a ma élő generációkra nem ez a jellemző. Az követ-
kezik ebből deMause gondolatmenetében, hogy egy adott korra jellemző szülő-
gyermek kapcsolat az akkor uralkodó, de nem kizárólagos gyermek—felnőtt
kontaktust jelenti. Természetesen mindig vannak különbségek a világ egyes
régioi, az egyes társadalmi csoportok gyermeknevelési praxisa között.⁴⁶

A pszichoanalízis segítségével felállított periodizáció egy olyan folya-
matot igyekszik modellálni, amelyben az egymást követő szülői generációk
lassacskán elsajátították azokat a képességeket, amelyek a gyermeki igények-
kel való azonosuláshoz és ezen igények kielégítéséhez kellene. Az alábbi
táblázat vázlatos áttekintést nyújt a gyermeknevelési eljárások történeti
egymásraépüléséről.

Szülő—gyermek kapcsolat
módjai

Szülői kívánság

Főbb történeti
megjelenési formák

1. <u>Gyermekgyilkos</u>
őkor—i. sz. 4. sz.	Anya: "Bárcsak halott lennél,
hogy megszabadíts attól a fé-
lhelmentől, hogy anyám megöl!"	gyermekgyilkosság, gyermekek
mint vallási áldozatok, gyer-
mekek eladása
2. <u>Elhagyás</u>
i. sz. 4—13. sz.	Anya: "El kell hogy hagyjalak,
mert menekülnöm kell a beléd
kivetített szükségleteimtől."	hosszú pólyázás, szoptatósdadá-
hoz való kiadás, kolostorba
küldés, szolgálónak, inasnak
adás
3. <u>Ambivalencia</u>
14—17. sz.	Anya: "Rossz vagy az általam
beléd kivetített erotikus és
agresszív tulajdonságoktól."	beöntések, verés, rövidebb
ideig tartó pólyázás
4. <u>Erőszak</u>
18. sz.	Anya: "Akkor kaphatsz szerete-
tet, ha teljesen ellenőrizhet-
lek."	korai szobatisztaságra szokta-
tás, gyermeki szexualitás el-
nyomása, megszűnik a szoptató-
dada intézménye
5. <u>Szocializáció</u>
19—20. sz. közepe	Anya és Apa: "Szeretni fogunk,
ha megvalósítod a céljainkat."	büntudat felhasználása, a köte-
lező iskoláztatás elterjedése,
tudatalatti szülői kívánságok
átruházása

⁴⁵Uo. 16.

⁴⁶Uo. 51.

Szülő-gyermek kapcsolat
módjai

6. Segítés
1950-es évektől

Szülői kívánság

Anya és Apa: "Szeretünk és segítünk, hogy megvalósítsd a céljaidat."

Főbb történeti
megjelenési formák

gyermek jogai, "szabad nevelés", iskoláztatás, erőszak nélküli születés⁴⁷

A táblázat értelmezéséhez látni kell, hogy a projekciós védekezés csökkenése és a gyermek felnőttest helyettesítő szerepének háttérbe szorulása vonul végig az egyes korszakokon. E két mozzanat a 18. században kezd eltűnni. (Érdekes, hogy más szempontból ugyan, de Aries is ezt az időszakot tekintti fordulópontnak a gyermekfelfogásban!) A szülő most már nem saját érzelmei kivetítésével uralkodik a gyermekben, hanem a gyermek saját gondolat- és érzésvilágát igyekszik uralma alá vonni büntetésekkel, fenyegetésekkel, nem rendszeres verésekkel. Már nem ördögi a gyermek, kevésbé fenyegető a benne lévő rossz, különböző eljárásokkal ellenőrizhető. Épp azért egyre több az empátia, sokasodnak a törődés jelei, pl. megszületik a gyermekgyógyászat tudományá.

Kitűnik a táblázatból, hogy a következő fejlődési fok a gyermeknevelésben már a gyermeki akarat megtörését is mellőzhetőnek tartotta és inkább a gyermek útjának egyengetését, társadalmi beilleszkedését helyezte előtérbe. Ez a szocializáló attitűd jelenti még ma is a formális és informális nevelés lényegét. Ebben a korban és gyermeknevelési módban jut először lényeges szerephez az apa.

A fejlődés csúcscaként leírt segítő gyermeknevelési mód annyiban lép tovább, hogy ebben a szülő elfogadja, hogy a gyermek maga ismeri saját igényeit. Ezt a felismerést elfogadva a szülők empátiájuk segítségével elébe mennek és kielégítik ezeket az igényeket a szokásos korlátozások, fegyelmezések, szokásalakítások nélkül.

A megszokott nézőponttól gyökeresen eltérő pszichohistóriai gyermekfelfogás kritikáját ez az ismertetés nem vállalhatja magára.⁴⁸ Szeretnék rámutatni azonban legalább két olyan kérdésre, amely a történeti összefüggés szempontjából nem elhanyagolható.

Az egyik a periodizáció lezártságát illeti. Ha a szülő-gyermek kapcsolat, amely a történelem mozgatórugója, az elmélet szerint, elérkezett a legmagasabb fokához, akkor az emberiség fejlődése is már csak az ún. segítő

⁴⁷Glenn Davis: i. m. 25. DeMause: The Evolution... 51-54.

⁴⁸Néhány kritikai észrevételt összegez Linda Pollock: Forgotten Children. Parents-Child relations from 1500 to 1900 - Cambridge University Press, 1983. 57-58.

szülői hozzáállás-keretein belül képzelhető el. Noha ennek a hatodik fázisnak a kifutási ideje még több évszázadra tehető, felmerül a kérdés, vajon beszoríthatjuk-e, lezárhatjuk-e a fejlődést egy ilyen sémával.

A másik problémás mozzanat érzékeltetéséhez idézem deMause-t: "... amikor a gyerekeket álarcos szörnyekkel ijesztgetik pusztán csak azért, mert sírnak, enni vagy játszani akarnak, akkor a projekció szintje olyan nagy arányokat öltött, amelyek ma csak kimondottan pszichotikus felnőttekben találhatók meg."⁴⁹ Ebből az következik, hogy egy ma kórosnak mondott lelki alkattú felnőtt századokkal ezelőtt normális, átlagos viselkedést produkált. Azt mondhatjuk tehát, hogy a pszichés állapot megítélése külső körülmények függvénye és koronként változik. Ez a viszonylagosság pedig megkérdőjelezi a pszichés jelenségek "elsődlegességét" a történeti fejlődésben. Miért éppen az ókorban kívánták a szülők gyermekeik halálát, miért volt abban az időben elképzelhetetlen az empátia? Nem tagadva a pszichés tényezők fontosságát a felnőtt-gyermek kapcsolat történeti alakulásában, ezek a kérdések a történelem egyéb részterületeinek figyelembevételére is utalják a téma kutatóját.

A család- és gyermekkortörténet külföldi szakirodalmának követése egyre nehezebb a számtalan megjelenő és különféle színvonalat képviselő publikációk között. Látható azonban, hogy olyan hiteles történeti-elemző módszerek és források felkutatása szükséges, amelyek tudományos magyarázatot tudnak adni a gyermekszemlélet történeti változásait és állandó elemeit meglátó kutatók számára.

⁴⁹Lloyd DeMause: The Evolution... 13.